

УДК 340.132.1+340.12

Луцький Андрій Іванович –
кандидат юридичних наук, доцент, ректор
Івано-Франківського університету права
ім. Короля Данила Галицького

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЮРИСТА ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ЧИННОЇ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Висвітлено особливості правосвідомості юриста як суб'єктивного відображення чинної правової дійсності. Надано авторське бачення поняття та структури такої правосвідомості (правова онтологія, правова аксіологія, правова праксеологія), головних форм її існування. Визначено співвідношення правової ідеології та правової науки; правової психології й повсякденної правосвідомості. Доведено, що виділення професійної свідомості юристів як окремого різновиду правосвідомості не ґрунтується на змістових критеріях.

Ключові слова: правосвідомість; структура правосвідомості; форми правосвідомості; професійна свідомість юристів.

Освещены особенности правосознания юриста как субъективного отражения действующей правовой действительности. Предоставлено авторское видение понятия и структуры такого правосознания (правовая онтология, правовая аксиология, правовая праксеология), основных форм ее существования. Определены соотношения правовой идеологии и правовой науки; правовой психологии и повседневного правосознания. Обосновано, что выделение профессионального сознания юристов как отдельной разновидности правосознания не основывается на содержательных критериях.

Ключевые слова: правосознание; структура правосознания; формы правосознания; профессиональное сознание юристов.

The paper deals with the complex analysis of the development of the national legal ideology. The main criterion of the development of modern law ideology is defined by the change of methodological concepts of severe economic determinism, that is found to be inadequate in the theoretical reflection of social reality in to concepts that ought to take into account a large number of factors during the analysis of social, including legal structures and their dynamics. Such an approach allows to answer the question: why under certain conditions specific people, social groups, and even states, choose irrational, not due to normative patterns of behavior that do not anticipate to the realization of personal needs and to the achievement of social benefits.

Legal ideology in the context of the study is considered in the relationship with other elements of the legal system and social systems. Taking into account, that Ukraine considers itself as the legal state, and also the fact that certain legal ideology is an obligatory part of the legal system, accordingly, it is legal ideology that is the most important element in the ideological sphere of modern society.

Legal education is becoming more and more important, that is a guarantee of national security of the state against the growing competitive trends in the ideological sphere. In this context the role of the legal ideology among other elements of public administration and legal system of the modern society is increased.

According to the author, the content of the legal ideology is fundamentally determined by the legal ideas of order and justice. Legal ideology in the modern society is an important part of ideological process. The «legalization» of modern society's life increase of the value of legal regulatory and security institutions.

One of the main tasks of the legal ideology should be considered as the legitimacy of the government. It is necessary to distinguish two levels of legitimacy. The first-the legitimacy of the government itself; the second – the legitimacy of a particular government. At both levels, the role of legal ideology is paramount. Legal ideology, as the ideology of the state, serves at the same time as the ideology of the society.

Keywords: legal ideology; the concept; the normative model of behavior; legal ideas; legitimation.

Багатоманітність визначень поняття «правосвідомість» в сучасній науковій літературі потребує зосередження уваги на

її сутнісних ознаках. Безумовно, що такий підхід означатиме певне спрощення складної психолого-правової реальності; разом із тим, аналіз правосвідомості юриста як одного з основних носіїв правової ідеології, саме спрощення й потребує – інакше стає неможливим подальший рух у напрямі визначення її витоків, основних складових та функцій.

На нашу думку, *правосвідомість* – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку. *Структура правосвідомості* – сукупність її елементів та їх взаємозв'язків, що відображає внутрішню організацію цілісної системи, взаємодію утворюючих її компонентів. Virізнення структурних елементів правосвідомості не означає їх відокремленості, навпаки, будь-яка теоретична конструкція структури правосвідомості є результатом мисленнєвої діяльності автора та його методологічних уподобань, а на практиці всі її елементи взаємно пов'язані, не можуть існувати автономно, самостійно. У той же час не слід ігнорувати відмінностей, що між ними існують.

Одним із таких методологічних підходів може стати виокремлення структури правосвідомості залежно від домінуючого виду психічної активності суб'єкта: правова онтологія, правова аксіологія, правова праксеологія.

Правова онтологія – пізнання і знання того, що є право взагалі (його загальні ознаки і властивості, його місце у правовій системі) і що є право в конкретному суспільстві (які можливості воно надає суб'єктам і що від них потребується). При цьому загальні знання про право називаються теоретичною правовою онтологією; загальнообов'язкові правила поведінки для громадян даного конкретного суспільства – практичною правовою онтологією.

Правова аксіологія – емоційно-ціннісне ставлення до права, яке лише частково вербалізується й раціоналізується свідомістю суб'єкта правовідносин. Правова аксіологія поділяється на правову ідеологію і правову психологію. Під правовою ідеологією слід розуміти систематизоване уявлення про правову дійсність, в основі яких лежать певні ціннісні засади. З таких уявлень свого часу виокремились антропоцентристські, теоцентристські, соціоцентристські типи правової ідеології. Несистематизоване й нераціоналізоване ціннісне сприйняття

правової дійсності у виді правових почуттів, емоцій, переживань визначається як правова психологія.

Ідеї, теорії, принципи, які є змістом правової ідеології, втілюються як ціннісні орієнтири та засоби соціального контролю за діяльністю людей. Правова психологія поєднує всі компоненти ставлення особистості (соціальної групи) до певного правового явища. Таке ставлення є результатом не тільки індивідуального пізнання й переживання особистістю певних фактів, а й результатом взаємодії і взаємовпливу людей у великих і малих соціальних групах. Правова ідеологія і правова психологія в сукупності визначають ціннісно-нормативну орієнтацію особи в сфері правової дійсності та відповідну їм поведінку людей у суспільстві.

Правова праксеологія – сукупність уявлень про те, які існують шляхи й засоби впливу на правову ситуацію, та як потрібно поводитися в тій чи іншій правовій ситуації. З певною умовністю її можна вважати вольовим аспектом правосвідомості, її діяльнісною складовою, існування якої зумовлено нерозривним зв'язком між людською свідомістю, пізнанням і діяльністю (практикою). Правова праксеологія складається з правової політики і правових установок, де останні – психологічний стан готовності, схильності суб'єкта до певної правової активності в певній правовій ситуації, а також сформовані стійкі уявлення про правомірну та неправомірну поведінку.

На індивідуальному рівні правова свідомість охоплює різні сфери психічного: *пізнавальну* (емпіричний правовий досвід, правові уявлення, правове мислення); *оціночну* (правові емоції й почуття, в яких виражаються нерефлексивні оцінки правової реальності, а також правові цінності, що отримали рефлексивне обґрунтування й ціннісні орієнтації); *мотиваційно-вольову* (установки правосвідомості, які виступають безпосереднім мотивом правової поведінки, і воля як здатність до самоконтролю й саморегуляції).

Загалом положення про триаду психічної діяльності є розповсюдженим у сучасній психологічній науці, а різні його варіанти стосовно правової свідомості так чи інакше відображають її гносеологічний, аксіологічний та праксеологічний елементи, а також безпосередні форми буття правосвідомості – знання, ставлення, звички та установки.

Можемо також стверджувати, що правосвідомість має специфічні для неї форми існування: 1) *інституціональну* – документально закріплену; 2) *неінституціональну* – правове мислення, воля й почуття, що представлені в «неопредмеченому» вигляді, але можуть бути зафіксовані письмово (наукові публікації, художня література, особисті документи). Відповідно, неінституціональна форма представлена: а) *теоретичною* правосвідомістю, б) *побутовою* правосвідомістю, яка включає уявлення, почуття й волевиявлення громадян, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів. Ця сфера утворює суспільну думку стосовно чинного права, підтримуючи його або вимагаючи його змін.

На нашу думку, інституціональна (професійно-юридична, теоретична, філософсько-правова) правосвідомість є екстраполяцією позитивного права, неінституціональна (практична) – природного права, що дозволяє говорити про «позитивну правосвідомість» та «природну правосвідомість». В першому випадку наводяться тлумачення закону, виданого державою, стосовно даної окремої ситуації або з питання про конституційність окремого закону; в другому – як ставитися до чинного права в цілому та окремих його складових.

Залежно від того, хто виступає суб'єктом правосвідомості, можна виокремити *індивідуальну, групову й суспільну* правосвідомість. Правосвідомість особистості (індивідуальну правосвідомість) слід розглядати як діалектичну двоєдність суб'єктивного й об'єктивного (індивідуального й соціального) в людині. Як різновид індивідуальної свідомості, правосвідомість, будучи внутрішньою суб'єктивною якістю психіки, формується під впливом індивідуальних унікальних обставин життя конкретної людини. Її особливості залежать від характеру особи, її потреб і мотивів, цілей та ціннісних орієнтацій та ін. Разом із тим, вона є продуктом суспільно-історичного розвитку суспільства та філогенезу людства. Звідси індивідуальна правосвідомість можна визначити як соціально детерміновану, індивідуально зумовлену система знань і ціннісних орієнтацій, які визначають правомірну (законослухняну) або неправомірну (протиправну) поведінку особи.

У структурі індивідуальної правосвідомості можна вирізнити елементи зовнішні (правові знання, повага до права, готовність до соціально-правової активності) і внутрішні (інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани). Вона відносно самостійна (автономна) по відношенню до групової і суспільної правосвідомості, завдяки чому не тільки залежить, але й здатна активно впливати на них. Це виявляється у впливі свідомості окремих особистостей на формування правових ідей, теорій, поглядів, правової ідеології загалом.

Різновиди групової правосвідомості залежать від обраного контексту дослідження: правосвідомість молоді, студентів, підлітків, етнічна, учасників дорожнього руху, професійна правосвідомість тощо. Оскільки та чи інша соціальна група є складовою суспільства, її правосвідомість завжди залежить від правової ідеології, а також розповсюджених у соціумі оцінок, імперативів, установок та стереотипів, тощо. Але, поряд із цим, правосвідомість соціальної групи є відображенням її власних групових цінностей, критеріїв, стандартів. Вони є продуктом особливого місця даної групи в системі суспільства, її специфічної діяльності тощо. Наприклад, своєрідність правової свідомості етнічної групи зумовлена її соціокультурними традиціями й національно-психічними особливостями; на правосвідомість груп віруючих впливає система релігійних поглядів, ритуалів тощо; на правосвідомість професійних груп чинить вплив спеціальна освіта і специфіка професії тощо.

У правосвідомості суспільства представлено тип правових відносин, який детермінується історично визначеною системою економічних та політичних відносин, і іманентний усьому суспільству. Правосвідомість суспільства відображає «правову природу речей», принципи і схеми правової взаємодії, які затверджені в соціумі незалежно від суб'єктивних намірів і побажань. Даний тип правосвідомості є мисленнєвим вираженням реального процесу правової дійсності і системі «людина – суспільство – право».

Індивідуальна, групова й суспільна правосвідомість відрізняються за умовами формування і за обсягом свого змісту. В індивідуальній і груповій правосвідомості відображаються лише окремі аспекти правової реальності. Навіть якщо порівнювати часові

й просторові ресурси, очевидною є невідповідність змісту суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості.

Правосвідомість суспільства щодо групової й індивідуальної правосвідомості виступає зовнішньою формою їх детермінації. З її вимогами і обмеженнями окремим особам і групам доводиться рахуватися настільки ж серйозно, наскільки вони повинні рахуватися з власними потребами та інтересами.

Ми не підтримуємо точки зору, згідно з якою окремо виділяється масова правосвідомість. По-перше, маса (так як її розуміють в сучасному побутовому обігу) – це різновид соціальних груп, а саме велика соціальна група; що є нестабільним, ситуативним утворенням; по-друге, така спільнота є надто динамічною, стихійною та різнобарвною, отже, в ній відсутні будь-які сталі соціально-психологічні феномени, в тому числі й правосвідомість. Іншими словами, можна говорити не про правосвідомість маси, а лише про правосвідомість окремих її учасників. Спроби об'єднати поняттям «масова правосвідомість» правосвідомість класів, націй, регіонів та інших соціальних спільностей ми вважаємо некоректними через низку причин, висвітлення яких знаходиться поза межами теми нашої статті.

Макроструктура правосвідомості з точки зору предмету її відображення представлена сферами, які відповідають різним галузям права і різним видам правових відносин.

Слід зупинитися ще на одному аспекті підходів до структури правосвідомості, а саме: співвідношення правової ідеології і правової науки, теоретичної правосвідомості; правової психології і повсякденної правосвідомості. Згідною з першою точкою зору, вони є максимально наближеними або навіть тотожними: правова ідеологія становить собою теоретичний (науковий) рівень відображення правової дійсності, правова психологія – емпіричний (побутовий) рівень. Як аргумент зазначається, що правова ідеологія є системою наукових ідей і концепцій, які відображають сутність і закономірності розвитку правових явищ; для правової психології характерними є пізнання права з суто практичними цілями, для здійснення (чи, навпаки, утримання) юридично значущих дій, вчинків.

Згідно другої точки зору, підстав для ототожнення або надмірного зближення правової ідеології і юридичної науки, правової психології і повсякденної правосвідомості не існує.

Як зазначає Ю. М. Грошевий, зміст правової теоретичної свідомості ширше змісту правової ідеології, оскільки перша включає низку правових понять, які самі по собі не виражають класового підходу (в ширшому значенні – не пов'язані з відображенням інтересів класу, групи, суспільства), а виступають досягненням правової наукової думки (наприклад, такі поняття як свідок, експерт, юридична особа та інші). Окрім того, і теоретичний рівень пізнання правових явищ, і практична свідомість як емпіричний рівень їх пізнання включають в себе соціально-психологічний елемент. Отже, правова психологія – не рівень пізнання правових явищ, а психологічний компонент у теоретичному й емпіричному знанні про правові явища [1].

Безумовно, що правова ідеологія і правова наука, правова психологія і повсякденна правосвідомість – самостійні правові чи психолого-правові феномени. Правова ідеологія завжди так чи інакше пов'язана з політикою, політичними відносинами; наука ж не повинна прислужувати політиці, яка є відображенням поточного моменту розвитку суспільства і тому не позбавлена спекулятивних моментів. Правова ідеологія не обов'язково має науковий характер, вона може бути й антинауковою. Правова ідеологія виступає як система хоча й абстрактно-теоретичних, але не обов'язково наукових, правових ідей, поглядів, теорій. У них з'ясовуються необхідність державно-правового регулювання соціальних відносин, а також шляхи такого регулювання з точки зору певної системи цінностей, прогноуються його наслідки. Що стосується юридичної науки, то йдеться про комплекс знань, що мають об'єктивну пізнавальну цінність незалежно від інтересів тих чи інших соціальних груп. Практична цінність правової ідеології полягає у відповідності її ідей інтересам останніх, формулюванні шляхів і засобів їх задоволення.

Стосовно правової психології, то ми вже зазначали вище, що вона представлена не лише емоційними, але й пізнавальними, вольовими та мотиваційними процесами, тобто утворює правову аксіологію.

Поділ правосвідомості на теоретичну і практичну, на нашу думку, є обґрунтованим: правова наука і правова ідеологія представляють її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія утворюють емпіричний рівень правосвідомості. При цьому термін «повсякденна правосвідомість»

слід використовувати для характеристики ступеня проникнення в сутність певних правових явищ, для характеристики свідомості, яка сковзає по поверхні явищ, не схоплює їх суті. Термін «правова психологія» слід застосовувати не для характеристики глибини проникнення в сутність явищ, а для визначення особливостей духовного складу, притаманних соціальній спільності правових почуттів, вольових установок. Тут правова психологія є проявом правової ідеології на емпіричному рівні [2, с. 96–98].

На підставі глибини й особливостей сприйняття правових явищ у контексті їх юридичної оцінки можливо виділяти рівні правосвідомості, що зумовлюються предметною спрямованістю суб'єктів правосвідомості у сфері правового регулювання, тобто тим, наскільки ґрунтовним та адекватним сутності явища є усвідомлення ними правової реальності. Такими рівнями є теоретичний та практичний. Ми не підтримуємо точки зору, згідно з якою слід виділяти ще й інші рівні правосвідомості, наприклад, професійну, повсякденну тощо (П. М. Рабінович, В. А. Суслов та ін.). Професійна правосвідомість правників є теоретико-практичною, оскільки фаховим призначенням юриста слід вважати втілення теоретичних (наукових) знань у практику. Право здійснює свої функції, впливаючи на свідомість відповідних суб'єктів. Якщо індивідуальна правосвідомість є однією з форм безпосереднього втілення правових норм у суспільну практику, то справедливо стверджувати, що ефективність діяльності правових осередків детермінується сукупністю властивостей та особливостей правосвідомості осіб, які її здійснюють.

Повсякденна правосвідомість – практична, вона слугує орієнтуванню людини (соціальної групи) в нормативно-правовому полі та вибору відповідного чинному законодавству варіанту поведінки. Жодного іншого призначення (правотворчість, правоохорона, правозастосування) побутова правосвідомість мати не повинна. Заперечення щодо фактів участі громадян в різного роду загонах самооборони, народних дружинах тощо знімаються тим, що такі добровільні формування повинні діяти під керівництвом правоохоронних органів та підпорядковуватися їм, самостійних правових функцій вони не мають. Добровільна участь в охороні громадського порядку є

відображенням високого рівня розвиненості індивідуальної практичної правосвідомості.

Теоретико-практична (професійно-правова) правосвідомість правникв, як різновид правової свідомості, є одним з найвпливовіших суб'єктивних чинників її функціонування й розвитку. Вона виступає важливою гарантією прав та свобод людини і громадянина. Її ґрунтовне дослідження сприятиме удосконаленню професійної підготовки юристів й подальшому їх професійному становленню.

Безумовно, що правосвідомість юристів є специфічним психолого-правовим утворенням, що передбачає системність та комплексність одержання, використання, поширення і зберігання у правовому полі інформації та характеризує ставлення правника до правової дійсності і встановлення об'єктивної істини.

Зазначимо також, що виділення професійної свідомості юристів як окремого різновиду правосвідомості не ґрунтується на змістових критеріях. Юрист – це особа, яка має юридичну освіту та задіяна в сфері юридичної практики. Водночас, на індивідуальному рівні його правосвідомість може бути глибокою та поверховою, цілісною й парціальною, розвинуеною й деформованою.

Окрім того, професійна правосвідомість притаманна не лише юристам, але й іншим особам, професійна діяльність яких перебуває в межах правового поля, зокрема, представникам бізнесових структур та банківської сфери, численним приватним підприємцям та ін. Зрештою, в сучасному світі таких працівників стає все більше, і сьогодні фермер (колишній сільський трудівник, який не мав уявлення про нормативно-правове регулювання своєї діяльності і не відчував у цьому потреби) повинен володіти засадами юридичних знань задля гарантій безпеки своєї справи.

На нашу думку, термін «професійна правосвідомість» є синонімом поняття «правосвідомість юриста» і може вживатися для характеристики правової свідомості юристів як соціальної групи, якій притаманний якісно своєрідний (професійний) рівень сприйняття правових явищ. Вона може бути представлена у двох основних формах: індивідуальній та груповій (корпоративній). За такого підходу професійна правосвідомість може бути досліджена як правова свідомість юристів, сутність та

особливості якої конкретизуються у змісті правової ідеології і правової психології, в системі притаманних юристам правових знань, уявлень, ціннісних орієнтацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грошевий Ю. М. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект / Ю. М. Грошевой // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – С. 170–178.

2. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – К. : Наук. думка, 1970. – 112 с.